ՍԱՀՄԱՆԱՊԱՀ ԶՈՐԱՄԱՍԵՐԻ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ (1918-1920 ԹԹ.)*

Վանիկ Վիրաբյան

Բանալի բառեր՝ սահմանապահ զորամաս, հայկական բանակ, զինվորական նախարարություն, ֆինանսների նախարարություն, Նախարարների խորհուրդ, պետական անվտանգության համակարգ, սպա, զինվոր, սահմանապահակ, պետական սահման, պետական սահմանի պաշտպանություն:

1918-1920 թթ. հայկական բանակի կայացման դժվարությունները գլխավորապես պայմանավորված էին այն տնտեսաքաղաքական ծանրագույն պայմաններով, որոնցում գտնվում էր Հայաստանի Հանրապետությունը: Սակայն անգամ այդ դժվարին պայմաններում բանակաստեղծ գործընթացները և որոնումները համառորեն շարունակվում էին, և կառավարությունը որոշակի ուշադրություն էր դարձնում հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի ձևավորմանը և կուտակված հիմնախնդիրների լուծմանը՝ այն դիտելով որպես կարևոր նախապայման հանրապետության պաշտպանունակության ամրապնդման, երկրի սահմաններն արտաքին վտանգից ապահովագրելու խնդրում:

ՀՀ Զինվորական նախարարության գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար Մ. Զինկևիչի զինվորական գերատեսչության գծով 1919- թ. հունիսի 10-ի հրամանագրով հաստատվում է Հայկական սահմանապահ 1-ին բրիգադի հաստիքակազմը, ըստ որի, բացի բրիգադի հրամանատարից և նրա 3 օգնականներից, այն պետք է ունենար 3 բաժին և 6 ջոկատ՝ 6 շտաբային սպա, 42 օբեր-սպա, 3 բժիշկ, 1 անասնաբույժ, 1 գործակարգավար, 1136 զինվորներ, իսկ շարային ձիերի քանակը հասնում էր 294-ի, սայլակառքերինը՝ 590-ի: Նշված բրիգադի շտաբի պետն ուներ 3 օգնականներ. շտաբն ուներ 4 օբեր-սպա, 2 զինվորական աստի-ճանավորներ, 30 զինվոր, 7 հոգանոց կապի խումբ, 25 հոգուց բաղկացած պարետային ծառայություն, այսինքն՝ շտաբն ուներ 5 հոգանոց կազմ, իսկ բրիգադը՝ 148 զինվորներ՝ ներառյալ միացյալ գնդացրային հրամկազմը՝ 4 սպայով և 75 զինվորներով: 1919 թ. հունիսի 14-ին զինվորական նախարարի ժամանակավոր պաշտոնակատար Դրոն հրաման է արձակում հատուկ գումարտակ կազմավորելու մասին: Նա կարգադրում է Երևանյան ջոկատի հրամանատարին, որ որպես այդ զորամասի ձևավորման և կազմահամալրման հիմք նկատի ունենա Առանձին կամավորական հետևակային գումարտակի հաստիքակազմը՝ զորակոչային հասակի զինապարտներից նաև հեծյալ-հետախուզական հրամկազմից [1]: 1919 թ. հունիսի 14-ին հաստատվում է նաև Հատուկ գումարտակին կից հեծյալ-հետախուզական հրամկազմի հաստիքակազմը, որը բաղկացած էր 2 սպայից և 53 զինվորից, այդ թվում կային՝ 5 բուժակ, ավագ և կրտսեր սպաներներ և այլն[2]:

Որոշակի քայլեր արվեցին Կարսի միջնաբերդի հրետանային հրամկազմը ուժեղացնելու ուղղությամբ (ինչը հետագայում արագ քարուքանդ արվեց անգլիացիների միջոցով- Վ.Վ.), որի ժամանակավոր հաստիքակազմը հաստատվեց 1919 թ. օգոստոսի

---

* Հոդվածն ընդունվել է 15.03.19:
Հոդվածն տպագրության է երաշխավորել խմբագրական խորհրդի անդամ, պ.գ.դ., պրոֆեսոր Ս. Պողոսյանը:
Հետազոտությունը տպագրվում է ՀՀ ԿԳՆ ԳՊԿ թեմատիկ հայտի (18T-6A068 «Հայկական զինուժը (1914-1918 թթ.» շրջանակներում):

25-ին. փաստաթուղթը ստորագրել էր Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար կապիտան Ն. Շումովը: Ըստ դրա՝ Կարսի բերդի հրետանային գունդը և դեկավար վարչությունն ուներ 35 սպա, 8 զինվորական աստիճանավորներ, 965 զինվոր, 22 ձի, 16 բեռնակիր անասուններ և այլն[3]:

1919 թ. օգոստոսի 31-ին զինվորական նախարար գեներալ-մայոր Ք. Արարատյանի կողմից հաստատվեց Հայկական սահմանապահ բրիգադի ուսումնական 7 հոգուց բաղկացած հրամկազմը[4]: 1919 թ. նոյեմբերի 16-ին զորքերի հրամանատարի Գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնակատար Հ. Հախվերդյանի հայտնի հրամանի համաձայն հաստատվեց Առանձին հատուկ հետևակային գումարտակի հեծյալ հետախույզների հրամկազմը՝ բաղկացած 1 սպայից, 24 զինվորից ընդ որում՝ 1-ը շտաբային էր, և 25-ը շարային զինվորներ էին[5]:

1919 թ. դեկտեմբերի 19-ին Նախարարների խորհուրդը լսում է ֆինանսների նախարարի զեկուցումը սահմանապահ գումարտակ կազմակերպելու համար դրամական հատկացումներ կատարելու մասին հարցը: Հիմնահարցը կրկին քննարկվում է ՀՀ Նախարարների խորհրդի 1919 թ. դեկտեմբերի 25-ի նիստում: Ընդունված որոշմամբ հավանություն է տրվում սահմանապահ գումարտակ կազմակերպելու խնդրին, և հանձնարարվում է՝ ա) այն կազմակերպել զինվորականներից և զինվորակոչից ազատ կամավորների հաշվին, բ) ամեն մի զինվորին նշանակել ամսական 1000-ական ռուբլի ռոճիկ՝ նաև տրամադրելով հագուստ և ուտելիք, գ) զինվորներին գլխավոր նշանակել սկսած տասնապետից, այնուհետև՝ ջոկատապետ և այլ աստիճանավորներ՝ համապատասխան հավելումներով, ըստ այդմ՝ դ) զորակոչը կազմակերպել ՆԳ նախարարության աջակցությամբ, ե) զինվորական մասին իրավունք վերապահել այդ գումարտակին տալ թնդանոթներ, պատրաստել համապատասխան կարգի զինվորներ, զ) զինվորական մասին առաջարկել ծախսերը հոգալ իր տրամադրության տակ եղած զինվորական կարիքների համար նախատեսված 7 միլիոն ֆոնդի հաշվին, է) ռոճիկների համար ծախսերը հոգալ Հայաստանի Հանրապետության Նախարարների խորհրդի 10 մլն ֆոնդից, ը) կազմակերպման համար նշանակել մեկ ամիս ժամանակ[6]:

1920 թ. փետրվարի 10-ին Նախարարների խորհուրդը, լսելով ՆԳ նախարարի զեկուցումը Կարսի նահանգի հայ-վրացական սահմանապահակ կազմակերպելու անհրաժեշտության մասին, որոշում է նախագիծն ուղարկել ֆինանսների նախարարին եզրակացության[7]: Կապված սահմանապահ զորամասերը կամավորականներով համալրման և զինվորացուների փոխարինման հետ՝ 1920 թ. ապրիլի 3-ին (№ 741) զորքերի հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Նազարբեկյանը ՆԳ նախարարին ուղղված գրությունում խնդրում էր կարգադրել վարչակարգին տեղեկացնել բնակչությանը ցուցակագրման պայմանների կամավորների ընդունման տարիքային սահմանի վերաբերյալ: Ըստ դրա՝ նախկին թուրքահպատակների համար սահմանվում էր 25 տարեկանից բարձր տարիքը, այլ ազգությունների համար՝ 18 տարեկանը, ընդ որում գտնելով, որ բնակչությանը այդ մասին հայտարարություն անելիս անհրաժեշտ է խստորեն ղեկավարվել հավաքագրման պայմաններով: Միաժամանակ հայտնվում էր, որ այդ մասին առաջին հերթին պետք է իրազեկել Կարսի մարզին և Ալեքսանդրապոլի գավառին, քանի որ այնտեղ արդեն ձեռնամուխ էին եղել Սահմանապահ 2–րդ բրիգադի ձևավորմանը [8]:

Զինվորական գերատեսչության գծով հրամանագրում 1920 թ. ապրիլի 10-ին (N 31) զինվորական նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանը նշում է, որ ֆինանսների նախարարության հետ համաձայնությամբ զորքերի հրամանատարի շտաբի Սահմանապահ բաժանմունքը և սահմանային պահակազորի բոլոր զորքերը, կապված հատուկ ծա-ռայության՝ սահմանային հսկողության դժվարացման հետ, վերցվել են զինվորական գերատեսչության ենթակայությունից և հանձնվել ֆինանսների նախարարության անմիջական ենթակայությանը՝ որպես սահմանային պահակազորի պաշտոնական հովանավոր: Այնուհետև նշվում էր, որ սահմանային հատուկ պահակազորի ծառայությունները ենթարկվելու են ֆինանսների նախարարին ընդգծելով սակայն, որ մնացած բոլոր հարցերում սահմանային պահակազորը, ինչպես նշվել է նույն թվականի հունվարի 29-

ի հրամանում (N 15)՝ պիտի ենթարկվեր ՀՀ Զինվորական նախարա-րությանը[9]:

1920 թ. ապրիլի 10-ին (№ 2100) զինվորական նախարար Ռ. Տեր-Մինասյանը կառավարության նիստին ունեցած զեկուցման մեջ նշում է, որ Հայաստանի սահմաններից հաճախակի չորոշված ձևերով դուրս են բերվում հում նյութեր, թանկարժեք գույք և անասուններ: Ստեղծված իրադրությունում ապրանքների ապօրինի դուրս բերումը դադարեցնելու համար նախարարը պահանջում էր վրացական սահմանի վրա՝ Քուռ գետի հովտով դեպի Արդահան, մինչև միացումը, սահմանային 1-ին բրիգադի ուժերով ապահովել սահմանային գիծ, ինչը ՀՀ պետական անվտանգության ապահովման տեսանկյունից կարևոր քայլ էր: Ընդգծվում էր, որ ֆինանսների, ներքին գործերի և զինվորական նախարարները ամբողջովին զբաղված են այդ խնդրով: Կառավարությունը ջանքեր է գործադրում կարսյան 2-րդ սահմանապահ բրիգադի կազմակերպումն արագացնելու համար: Ռ. Տեր-Մինասյանը խնդիր էր դնում շուտափույթ քննել բրիգադի կազմակերպման և վարկավորման հարցը, դրական լուծում տալ բոլոր հարցերին, այդ թվում՝ ֆինանսների նախարարի կողմից հաստատել բրիգադի նախահաշիվը՝ պաշտոնյաների ամենամսյա վարձը և հեծելակազմը: Զինվորական նախարարը, նկատի ունենալով զինակոչի պիտանի հայ տղամարդկանց թվի պակասությունը, հնարավոր էր գտնում սահմանապահ պահակները լիաթիվ դարձնել զանազան ազգություններից՝ մահմեդականներից՝ քրդերից ու թուրքերից կամավորներով համալրելով, պայմանով, որ ամբողջ կազմի մեկ երրորդը լինելու են հայ զինվորները. հայ և ռուս կամավորների համար տարիքային սահման հաստատելով՝ 32, իսկ թուրքերի և քրդերի համար՝ 25 տարեկան, այդ թվում մնացած 18-ից բարձր տարիք ունեցողներին՝ 1000-ից մինչև 1400 ռ. վարձատրությամբ [10]: Ընդհանուր առմամբ՝ կարսյան 2-րդ սահմանապահ բրիգադը, ըստ հաստիքային տվյալների, պետք է ունենար 3 բաժին, 6 շտաբային սպա, 35 օբեր սպա, 5 բժիշկ, 146 ոչ շարային և 1087 շարային զինվորներ[11]:

1919 թ. ապրիլի 16-ին Նախարարների խորհուրդը լսում է զինվորական նախարարի զեկուցումը Կարսի շրջանում սահմանապահ բրիգադ կազմակերպելու մասին և որոշում ընդունում հավանություն տալ ու ներկայացնել պառլամենտ՝ ի հաստատումն[12]: Հետաքրքիր է համբարակապետության գծով գեներալ-մայոր Թ. Նազարբեկյանի 1920 թ. մայիսի 19-ի (N 3) հրամանը կարսյան 2-րդ սահմանապահ բրիգադի մասին, ըստ որի՝ կարգադրվում էր սահմանապահ բրիգադի հրամանատարի ժամանակավոր պաշտոնակատար գնդապետ Բախտամովին հրամանը ստանալու պահից իսկույնևեթ մեկնել Կարս և ձեռնամուխ լինել բրիգադի ձևավորմանը՝ ամեն ինչում ղեկավարվելով ռազմական գերատեսչության գաղտնի հրամանագրերով[13]:

1920 թ. մայիսի 19-ի Նախարարների խորհրդի կողմից 5.954.120 ռ. լրացուցիչ վարկ է բացվում Կարսի շրջանում կազմակերպվելիք սահմանապահ բրիգադի համար, մակագրում են նախարարապետ Հ. Օհանջանյանը, գործերի կառավարիչ Խոջամիրյանը, ինչպես նաև ֆինանսների նախարարի կողմից հավանություն է տրվում[14]: Կարսի 2-րդ սահմանապահ բրիգադի գծով հրամանագրից պարզվում է, որ 1920 թ. ապրիլի 19-ին (N 3) գեներալ Թ. Նազարբեկյանը կամավորների ընդունման գործը հեշտացնելու համար Կարսի նահանգապետին և վարչակարգին համապատասխան հրահանգներ և կարգադրություններ է տվել՝ ավելացնելով նաև, որ սահմանային պահակազորի հաստատմամբ Արդահանում բացվելու է մաքսակետ, որին և անհրաժեշտ է հանձնել սահմանին առգրավված ամեն ինչ, որ հարկավոր է սահմանապահ ջոկատի ղեկավարության միջոցով զինվորական և ֆինանսների նախարարին անհապաղ տեղեկացնել սահմանագծին տեղ գտած բոլոր արտակարգ պատահարների և սահմանային հսկողության վիճակի մասին [15]: Իսկ արդեն 1919 թ. մայիսի 29-ին ֆինանսների նախարար Ա. Գյուլխանդանյանի սահմանային հսկողությունն իրականացնող զորքերին ուղղված հրամանագրում հայտնվում էր, որ իրենց ծառայության առումով սահմանապահ զորքերը պետական սահմանի պաշտպանության առումով ենթարկվում են իրեն՝ ֆինանսների նախարարին՝ իբրև սահմանային պահպանության հովանավորի իրավունքով, որի մասին հայտարարվում էր ի տեղեկություն [16]:

1919 թ. հուլիսի 16-ին (N 820) ՆԳ նախարարի պաշտոնակատարը Նախարարների խորհրդին ուղղված զեկուցագրում նշում է, որ Սուրմալուի, Երևանի, Դիլիջանի, Նոր Բայազետի, Նախիջևանի և Կարսի գավառներում սահմանապահ զորամասերի բացակայության հետևանքով միլիցիան է իրականացնում սահմանապահ ծառայություն չնայած այն հանգամանքին, որ նշված գավառներում առկա էր միլիցիայի թվակազմի պակաս: ՆԳ պաշտոնակատարը նշում էր, որ, օրինակ, Սուրմալուի գավառը հաստիքով նախատեսված 145 հեծյալ միլիցիոների փոխարեն ունի 50-ը, Երևանի գավառը՝ 250-ի փոխարեն ընդամենը 110-ը, իսկ Դիլիջանի գավառը՝ 145-ի փոխարեն 70-ը, և դա այն պարագայում: Գործի շահերից ելնելով ՆԳ պաշտոնակատարը խնդրում էր ժամանակավորապես թույլ տալ միլիցիոներների ընդունելություն կազմակերպել ի հաշիվ զինակոչային տարիքի զինապարտների [17]:

Այս գործընթացներն ամբողջականորեն ներկայացնելու տեսանկյունից կարևոր է նշել նաև ՀՀ կառավարության որոշումը սահմանապահ գնդերի կազմակերպման մասին, որի վերաբերյալ զինվորական նախարարը 1920 թ. հունիսի 14-ին զեկուցումով հանդես եկավ Նախարարների խորհրդի նիստում, ինչի հիման վրա արվեցին համապատասխան եզրակացություններ և տրվեցին անհրաժեշտ հանձնարարականներ[18], որոնք էլ կարևոր էին պետական անվտանգության համակարգի ձևավորման, այդ թվում ՀՀ պետական սահմանը թշնամական տարաբնույթ ոտնձգություններից պաշտպանելու: 1920 թ. հուլիսի 27-ի մի փաստաթղթից, որի հեղինակները ֆինանսների նախարար Ա. Էնֆիաջյանը և զինվորական նախարար Քր. Արարատյանն են, ակնհայտ է դառնում, որ իշխանություններն այդ ժամանակահատվածում ծեռնամուխ են եղել ՀՀ - զորքերի հրամանատարին շտաբին կից Սահմանապահ բաժանմունքի ստեղծմանը (գնդապետ Սկրիպին - նստավայրը՝ Երևան) և Կարսի սահմանապահ բրիգադի ձևավորման հետագա գործընթացներին, որոնք բաղդատված էին ենթակա մասերի. Ղարաքիլիսայի 1-ին սահմանապահ բրիգադ (հրամանատար՝ գնդապետ Կորոլկով, նստավայրը՝ Ղարաքիլիսա): Ըստ նախատեսված պլանի՝ այն պետք է բաղկացած լիներ 3 բաժանմունքից (նստավայրերը՝ համապատասխանաբար Իջևանում, գ. Դսեղում, գ. Ջալալ-օղլիում), Կարսի 2-րդ սահմանապահ բրիգադ (հրամանատար՝ գեներալ-մայոր Խանկամալով, նստավայրը՝ Կարս)՝ իր 3 բաժանմունքներով (համապատասխանաբար՝ նստավայրերը՝ ք. Ալեքսանդրապոլ, ք. Արդահան, 3-րդի տեղը պետք է հետագայում ճշտվեր),Հատուկ սահմանապահ բաժանմունք (հրամանատար՝ շտաբս-կապիտան Հովհաննեսով). այս բոլոր ենթակառույցներով հանդերձ՝ սահմանապահ պահակազորը (ընդամենը կային 15 շտաբային սպաներ, 96 օբեր-սպաներ, 22 բժիշկներ և չինովնիկներ, 2889 կամավոր զինվորներ) կոչված էր ապահովելու պետական սահմանի անվտանգությունը, անխախտելիությունը արտաքին թշնամական ներթափանցումներից, արգելելու երկրից ապրանքների և տարբեր արժեքների մաքսանենգային արտահանումը Կաղզվան-Քուլպ գծով դեպի Դիլիջան տանող սահմանահատվածը, ապահովելու նաև Սարիղամիշ-Մեղրի-չայ սահմանագիծը, ինչպես նաև կտրուկ արգելափակելու Հայաստանից Վրաստան թանկարժեք գույքերի և անասունների արտահանումը[19]:

1920 թ. հունիսի 30-ին (N 89) Սահմանապահ բաժնի պետ Սկրիպինը, զեկույցով դիմելով ֆինանսների նախարարին, և նշելով, որ 1918 թ. վերջին առաջ է քաշվել պետական կարևորության հարց՝ պետական սահմանի պահպանության, երկրից արժեքավոր գույքի և հարստությունների՝ անասունների, կաթնամթերքի, աղի և հումքի, բամբակի, բրդի և այլնի մաքսանենգության արգելափակման մասին, դրա հիման վրա էլ հրամանագիր է ստորագրվում Ֆինանսների նախարարությանը կից ստեղծել սահմանապահ պահակազոր: Զեկույցում Սկրիպինի կողմից նշվում էր, որ ինքը դեռ 1919 թ. մայիսի 2-ին (N 1080/ 775) առաջարկ է ստացել նախկին ֆինանսների նախարար Ա. Էնֆիաջյանից՝ գլխավորելու սահմանային պահակազորը և ծեռնամուխ լինելու հաստիքակազմի համառոտ կազմմանը: Ընդ որում այդ ցուցումի համաձայն Սկրիպինի կողմից 1919 թ. մայիսի կեսին (N 3159) ներկայացվում է զեկույց, որում մշակված էր Թուրքիայի և Պարսկաստանի հետ սահմանի փակման նախագիծը՝ Սարիղամիշից

Մեղրի-չայ ձգվող գծով: Այնուհետև նշվում է, որ Նախիջևանում ծավալված իրադարձությունները, հայկական զորքերի նահանջը Բեյուք-Վեդիից այն կողմ և Օլթի-Քոլպ, հարց առաջադրեցին սահմանային պահակազոր դնել և միայն աշնանը նախկին ֆինանսների նախարար Արարատյանը կրկին հարկ համարեց սահմանապահակազոր դնել Չեզոք գոտում համընթաց, ուր և տեղաբաշխվեց Կորոլկովի աննշան կազմով բրիգադը: Սահմանը դրանով հնարավորինս փակվեց՝ Աքսիբարայից մինչև Օքսուզ՝ Քոլագիրանի, Ջալալօղլու և Աղբաբայի շրջանում: Նշվում էր, որ Կարսից և Սարիղամիշից թուրքերի հեռացումից հետո Հայաստանում մնացել է մոտ մի քանի միլիոնի ունեցվածք, որն անընդմեջ հափշտակվում էր և Արդահանով դուրս էր բերվում և Քուռ գետի տարանցումով տեղափոխվում Վրաստան, որի պատճառով երեք նախարարություններ՝ ֆինանսների, զինվորական և ՆԳՆ, համառ կերպով պահանջ դրեցին Վրաստանին սահմանակցող գծի ողջ երկայնքով հաստատել հատուկ զորքեր՝ սահմանապահ զորամաս: Հենց այդ պատճառով էլ 1920 թ. սկզբին որոշվեց ձեռնամուխ լինել Հատուկ սահմանապահ բաժանմունքի և Կարսի սահմանապահ պահակազորի ստեղծմանը: Նշվում էր հարցի հատուկ դրվածքի մասին: Ընթացող գործընթացները մշտապես ուղղորդվում էր զինվորական և ֆինանսների նախարարության ցուցումներով. ըստ մտահղացման սահմանային պահակազորը առանձնացվում էր որպես ինքնուրույն մարմին՝ Սահմանապահ բաժանմունքի միջոցով ենթարկվելով ՀՀ Զորքերի հրամանատարին, որի գլուխ նշանակվում է ինքը՝ Սկրիպինը. ըստ այդ ծրագրի՝ սկզբնապես Սահմանապահ զորքը գտնվում էր զինվորական գերատեսչության ենթակայության տակ՝ ղեկավարվելով սակայն ֆինանսների նախարարից եկող կարգադրություններով: Ծանոթանալով զինվորական գերատեսչության գաղտնի հրամանագրին (1920 թ., N 15)՝ ֆինանսների նախկին նախարար գեներալ Արարատյանն իր կողմից արձակված հրամանում նշել էր զինվորական նախարարին ուղարկված զորքերի հրամանատարի զեկույցի հետ (N 21) այդ հրամանի չհամաձայնեցվածության մասին գտնելով, որ ծանոթանալուց հետո միայն այն կարող էր ներկայացվել ֆինանսների նախարարին: Ընդ որում նշվել էր, որ Սահմանապահ պահակազորը ֆինանսական առումով պետք է ենթարկվի ֆինանսների նախարարությանը՝ ղեկավարի իրավունքներով, իսկ համապատասխան հրամանագրի համաձայն (N 31) որպես սահմանային պահակազոր ռազմական-մասնագիտական առումով ենթարկվի զինվորական գերատեսչությանը: Ըստ այդմ սահմանապահ պահակազորն կազմված էր Կարսի սահմանապահ 1–ին բրիգադից (1135 հոգի, կամավորներ՝ 527-ը), 2-րդ սահմանապահ բրիգադից (1233 հոգի, կամավորներ՝ 80-ը), հատուկ սահմանապահ բաժանմունքից (ընդամենը ունենալով 15 շտաբի սպա, 96 օբեր-սպա, 22 բժիշկ և չինովնիկ, 2889 կամավորներ: Հայտնվում էր, որ բոլոր սահմանապահ զորամասերը գտնվում են համալրումների և կամավորների ներգրավման գործառույթներում, որոնց 1/3-ը, և մասնավորապես Կարսի հատուկ սահմանապահ բրիգադը համալրումները կատարվել են զինակոչի ենթակա անձանց հաշվին, որի արդյունքում Կարսի բրիգադում կամավորներ էին միայն 60-ը: Այդ զորամասերը կոչված էին իրականացնելու օպերատիվ խնդիրներ՝ Քոլպից ձգվելով մինչև Կաղզվան ընկած սահմանագիծը և դեպի հարավ, սակայն սակավաթվության հետևանքով Դիլիջանի շրջանում չի հաջողվում սահմանագծի պաշտպանությունը և հսկումը [20]:

1920 թ. հուլիսի 29-ին (N 2057) Ղարաքիլիսյան սահմանապահ 1-ին բրիգադի հրամանատար գնդապետ Կորոլկովի և բրիգադային համհարզ կոռնետ Քուրդովի կողմից զորքերի հրամանատարին ներկայացված զեկուցագրում նշվում էր, որ վերջին ժամանակներում հայկական զորքերի կողմից, Զանգիբասարի և Նախիջևանի ուղղությամբ ձեռնարկած հարձակման հետ կապված, կրկին հաճախացել են դասալքության դեպքերը՝ սկսած առանձին զինվորներից ընդհուպ մինչև ամբողջ խմբեր: Դիմումագիրների կողմից ընդգծվել էր, որ, չնայած գավառային կոմիսարներին և Ներքին գործերի նախարարության ուղղված իրենց բազմաթիվ բողոքագրերին, ոչ մի դասալիք ետ չի վերադարձվել Սահմանապահ բրիգադ: Ըստ ներկայացված տեղեկության գավառային կոմիսարների և ՆԳՆ մարմինների թողտվության հետևանքով դասալիքները

հանգիստ ապրել են իրենց տներում: Արդյունքում փախել են նաև հայկական զորքերի կողմից թաթարներից ազատագրված գյուղերի բնակիչները, հերթապահները և օրապահները՝ պայմանավորվելով մյուս դասալիքների հետ, որովհետև մեղավորները չէին պատժվում: Հայտնվում էր, որ արդյունք չի տվել նաև ապրանքատար և մարդատար գնացքների գողությունը, քանի որ մինչև գնացքի կայարան ժամանումը դասալիքները թռել են վագոններից՝ շրջանցելով կայարանները, որտեղ անցկացվում էր գողություն: Սույն զեկուցագրի վրա ՀՀ զորքերի հրամանատար Նազարբեկյանը բանաձև է ներկայացնում կարգադրելով անհապաղ իրազեկել տեղական վարչակարգին ետ ուղարկելու դասալիքներին իրենց սահմանապահ զորամասերը [21]:

1920 թ. հուլիսի 29-ին (N 7156) ՆԳ նախարարի օգնականը ՀՀ ռազմական նախարարին տեղեկացնում էր, որ երկուստեք ձեռքբերված համաձայնությամբ կազմվել է Իջևանի գավառի 1000 հոգուց սահմանապահ պահակի կազմակերպման նախագիծ և այն ուղարկվել է զորավար Սեպուհին՝ միաժամանակ հայտնելով, որ ծախքը հոգալու է ռազմական նախարարությունը, իսկ սահմանապահակի միլիցիոներներն օգտվելու են ՆԳ նախարարության արտոնություններից: ՆԳ պաշտոնակատարը հայտնում էր, որ քանի որ իրենց միջև համաձայնությունը բանավոր է եղել, ինքը նախահաշիվ չի ուղարկել Նախարարների խորհրդին: Հայտնվում էր, որ սակայն ինքը տեղեկություն է ստացել, որ ռազմական նախարարությունից բոլորովին տարբեր, քան իր ուղարկածն է եղել, վարձատրության մասին տարակուսանքներ են առաջացել: ՆԳ պաշտոնակատարը գտնում էր, որ դրանով սահմանապահ պահակի կազմակերպման գործը դանդաղել է: Սույն դիմումագրում խնդրվում էր տեղեկացնել, թե ռազմական նախարարությունն ի՞նչ կարգադրություններ է արել այդ առթիվ և ի՞նչ ծրագրեր ունի: Մեկ այլ գրության մեջ ՆԳ նախարարության տեսուչը հայտնում էր, որ սահմանապահ միլիցիայի կազմակերպման մասին դիմել են Սեպուհին, որովհետև այդ հարցի լուծումը վերապահված է զինվորական նախարարությանը [22]:

1920 թ. հուլիսի 31-ին (N 314) զինվորական և ֆինանսների նախարարությունների կողմից հաջորդ քայլն է կատարվում սահմանային պահակազորի հետ կապված հարցերի լուծման ուղղությամբ: Սահմանային հսկողության իրականացման նպատակով Կարս են գործուղվում Շաթիրյանը և սահմանապահ բաժանմունքի պետ, գնդապետ Սկրիպինը՝ հետաքննելու և պարզելու համար Կարսյան սահմանապահ 2-րդ բրիգադի հետագա կազմակերպման հետ կապված մի շարք հարցեր: Ըստ ընդունված վճիռների՝ խստիվ արգելվում էր կամայական սահմանանցումը, թանկարժեք գույքերի և անասունների անօրինական արտահանումը Հայաստանից Վրաստան: Արձանագրվել էր, որ այդ պահին արդեն բրիգադի կազմակերպման նպատակով իրենց հաջողվել է հավաքել 120 կամավոր: Միաժամանակ տեղեկացվում էր գնդապետ Բախտամյանին բրիգադի ժամանակավոր հրամանատար նշանակելու մասին: Գրության մեջ տեղեկացվում էր նաև, որ բարեխիղճ աշխատանքի առնչությամբ շնորհակալություն է հայտնվել 11-րդ բաժանմունքի պետ փոխգնդապետ Անուֆրիևին, որի գլխավորությամբ հաջողվել է կասեցնել չորս մաքսանենգների սահմանախախտ քայլը և առգրավվել 4 միլիոն արժողությամբ մաքսանենգ ապրանք: Նշվում էր նաև թերացումների մասին. օրինակ էր բերվում, որ Ղարաքիլիսայի սահմանային 1-ին բրիգադը քիչ բան է արել կամավորների հավաքագրման գործում, որի պատճառով բրիգադի Դիլիջանի բաժանմունքի հարցը հայտնվել է բարձիթողի վիճակում: Հույս էր հայտնվում, որ գնդապետ Կորոլկովը՝ որպես փորձված և հմուտ սպա՝ բոլոր միջոցները կձեռնարկի սահմանային հսկողության ուժեղացման ուղղությամբ, որպեսզի պետական սահմաններն անպաշտպան չմնան: Այդ փաստաթղթից պարզ էր դառնում նաև, որ սահմանային գործի կազմակերպման հարցում նախապես որոշված է եղել, որ սահմանային զորքերը բոլոր առումներով գտնվեն ռազմական գերատեսչության ենթակայության ներքո, սակայն անմիջականորեն ղեկավարվեն ֆինանսների նախարարից եկող կարգադրութիուններով: Այդ մասին հետաքրքիր, սակայն հակասական դիտարկում ունի Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանը, որը 1920 թ. գրել է. «Սահմանապահ զօրամասերը՝ ռուս շաբլօնով ի հար-

կէ, ենթարկուած էին երկու մինիստրութիւնների. Զօրաց՝ ըստ զինուորական կազմի, և ֆինանսների՝ ըստ միջոցների» [23]: Նշվում էր, որ ֆինանսների նախկին նախարար Ա-րարատյանը, ծանոթանալով ռազմական գերատեսչության N 5 գաղտնի հրամանագ-րին, մատնացույց է արել այն հանգամանքը, որ հրամանը չի համաձայնեցվել զորքերի հրամանատարի զեկույցի հետ, որ այդ մասին տեղեկացվել է զինվորական նախարա-րին: Այն ծանոթանալու համար ներկայացվել էր ֆինանսների նախարարին: Դրանում նշվել էր, որ սահմանապահ պահակազորը գտնվում է ֆինանսների նախարարության հատուկ ենթակայության տակ՝ շեֆության իրավունքներով: Այնուհետև, նշվում էր N 31 հրամանի մասին, համաձայն որի՝ սահմանապահ պահակազորը վերցվել է Զինվորա-կան նախարարության անմիջական ենթակայությունից: Ըստ ֆինանսների նախարար Ա. Էնֆիաջյանի և զինվորական նախարար Քր. Արարատյանի կողմից ներկայացված տեղեկության՝ սահմանային պահակազորի բաժանմունքը թվաքանակի տեսանկյունից կազմված էր 2 շտաբային սպաներից, 3 օբեր-սպաներից, իսկ Ղարաքիլիսյան 1-ին բրի-գադը՝ 6 շտաբային սպաներից, 35 օբեր-սպաներից, 1135 կամավորներից, Կարսի սահ-մանապահ 2-րդ բրիգադը՝ 6 շտաբային սպաներից և 35 օբեր-սպաներից, 5 բժշկից, 1233 կամավորներից, իսկ հատուկ սահմանապահ ջոկատը՝ 1 շտաբային սպայից և 23 օբեր-սպաներից, 1 բժշկից, իսկ կամավորների թիվը հասնում էր 512-ի: Ամբողջությամբ վերցված՝ նախատեսվել էր արդյունքում ունենալ 15 շտաբային և 96 օբեր-սպաներ, 22 բժիշկ և չինովնիկ, 2889 կամավորներ՝ մարդ, 832 ձի: Որոշվեց նաև, որ Սահմանապահ բաժանմունքը կգտնվի Երևանում, 1-ին Ղարաքիլի-սյան բրիգադի շտաբը՝ Ղարաքիլի-սայում, շտաբ-բաժինները՝ Իջևանում, Դսեղում և Ջալալօղլիում, Կարսի սահմանա-պահ 2-րդ բրիգադը՝ Կարսում, 1-ին, 2-րդ բաժինները՝ համապատասխանաբար Ալեք-սանդրապոլում, Արդահանում, 3-րդի տեղը այդ պահին դեռ պարզված չէր: Այս ամենը նախատեսված էր Կաղզվան-Քուլպ սահմանագծից մինչև մինչև Դիլիջան ձգվող հատ-վածի, ինչպես նաև Սարիղամիշ-Մեղրի-չայ պաշտպանության համար[24]:

Հայկական բանակի սահմանապահ զոր քերը ենթարկվում էին Երևանում գտնվող Գլխավոր հրամանատարի շտաբին կից գործող հատուկ սահմանապահ բաժնին:

Այս բոլորն անհամեմատ հաջող և նպատակային քայլեր էին երիտասարդ հանրա-պետության պետական անվտանգության համակարգի ձևավորման ճանապարհին, քիչ թե շատ կայուն նախահիմք հանդիսանալով երկրի պաշտպանունակության խնդիրների լուծման և պետական սահմանների անվտանգության ապահովման տեսանկյունից: Միաժամանակ, հետաքրքիր է նշել, որ թե՛ Ռուսաստանյան կայսրության տարիներին, թե՛ Առաջին, թե՛ Երկրորդ, և թե՛ Երրորդ Հանրապետությունների օրոք Հայաստանում, պատմական հայկական հողի վրա պետական սահմանի ողջ վերահսկողությունն իրա-կանացվում էր գլխավորապես ազգությամբ ռուս սպաների, զինվորների և զինվորա-կան աստիճանավորների միջոցով, ինչն իհարկե ուներ իր պատճառաբանվածությունը, քանզի հայկական պետությունը նոր էր ստեղծվել և չէր կարող միանգամից ունենալ ինչպես անհրաժեշտ պահանջարկվող կադրուժը, որի ուսուցման և պատրաստման հա-մար երկար ու ձիգ տարիներ էին պետք, և անշուշտ փորձ: Վերջին հանգամանքը միա-կողմանի է ներկայացված Կարսի նահանգապետ Ստ. Ղորղանյանի մոտ, որը մեղադ-րում է հայ սպաներին հայերենի չիմացության մեջ, ինչպես նաև նրանում, որ դրանք գլխավորապես ռուսներ էին, կարծես թե սեփականը կար և պնդում, թե ռուսները չէին սիրում հայոց երկիրը և առանց լուրջ հիմքի՝ պնդում հակառակը, անտեսելով կամ միակողմանի ներկայացնելով այն հանգամանքը, որ հենց այդ հատուկենտ հայ զինվո-րականները, որոնց վստահված էր պետական սահմանի վերահսկողությունը և ՀՀ հա-մար անհրաժեշտ ապրանքների երկրի սահմաններից դուրսբերման կանխման պտաս-խանատվությունը, հանցագործի նման էին իրենց պահում և մաքսանենգ քրեական հանցանքներ գործում: Որպես օրինակ կարելի է նշել այնպիսի պաշտոնատար-զինվո-րական այրի անունը, ինչպես գեներալ Հովսեփյանը, որը պարզապես զբաղված էր ա-նասնագողությամբ և այլ հակաօրինական գործողություններով երկրից անարգել դուրս բերելով գողոնը՝ անասուններ, մորթի, կաշվեղեն, պարեն և այլն. «Աւելի քան ու-

շագրաւ է, որ այդ սահմանապահ զօրամասերի թէ՛ բարձր և թէ՛ ստորին հրամանատար կազմը գրեթէ բոլորը ռուսներ էին և ռուսախօս հայ սպաներ: Գործի գլուխ կանգնած էր մի ռուս գնդապետ, տիպիկ ռուս:...բոլորը նորան անվիճելի յիմար էին անուանում և հայատեաց: Նա միևնոյն ժամանակ՝ հայոց սպարապետի մոտ մարդկանցից էր: Վրաց սահմանի սահ-մանապահ զօրամասերի հրամանատարը դարձեալ մի ռուս գնդապետ էր: Շատ կարճ ժամանակում բացուեցին այդ գնդապետի մեծ դրամական զեղծումները, քննութիւնը պարզեց այդ բոլորը՝ բայց գործը ընթացք չը ստացաւ, և գնդապետը շարունակեց հրամանատարել...

Երբ 20թուին Կարս եկաւ սահմանապահ զօրամասերի հրամանատար կազմը՝ ես հարկաւոր համարեցի դարձնել կառավարութեան ուշադրութիւնը, որ նա գերազան-ցօրէն կազմուած էր ռուսներից, և շատ փոքր թուով հայերից: Իսկ այդ վերջին-նե-րից ոչ ոք հայերէն չը գիտեր: Կարս ժամանած 20 սահմանապահ սպաներից 17 ռուս-ներ էին, երեքն էլ հայեր: Այդ երեքից մէկը գեներալ էր, Կարսի նահանգի սահմանապահ զօրամասերի հրամանատար, միւս երկուսը գնդապետի աստիճան ունէին, և համարւում էին գեներալի օգնականներ: Երեքն էլ հայերէն ոչ մի բառ չը գիտէին» [25]:

Տպավորություն է առաջանում, որ կայսերապաշտական խնդիրները թե՛ ռուսական ցարի, թե՛ բոլշևիկների օրոք, թե՛ Առաջին և թե՛ Երրորդ Եանրապետությունների ժամանակահատվածում նույնն էին, որ փոխվում էին միայն ռեժիմները, իսկ ռազմավարական նպատակադրումներն անփոփոխ էին, ռուսական զինվորին մնում էր ապահովել Ռուսաստանյան կայսրության ընդհանուր արգելապատնեշային օղակման անխախտելիությունը, այսինքն՝ ապահովել ընդհանուր պետական սահմանի ողջ երկայնքի անխախտելիությունը և անձեռնմխելիությունը: Բոլոր տեսակի փոփոխությունները, բարեփոխումները և կայսրության վերանորոգման ու նորացման ծրագրերը կանխորոշված էր իրականացնել Ռուսաստանյան կայսրության «ընդհանուր, արգելոցի շրջանակներում»:

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Տե՛ս ՀԱԱ (Հայաստանի Ազգային Արխիվ), ֆ. 204, g. 1, գ. 132, թ. 2 96-297:
2. Նույն տեղում, թ. 132, 302:
3. Նույն տեղում, թ. 372- 373:
4. Նույն տեղում, թ. 344:
5. Նույն տեղում, թ. 362:
6. Նույն տեղում, ֆ. 199, g. 1, գ. 100, թ. 270:
7. Նույն տեղում, գ. 146, թ. 30:
8. Նույն տեղում, ֆ. 201, g. 1, գ. 482, թ. 205:
9. Նույն տեղում, գ. 98, թ. 122:
10. Նույն տեղում, ֆ. 199, g. 1, գ. 118, մաս III, թ. 181, 191:
11. Նույն տեղում, թ. 90:
12. Նույն տեղում, ֆ. 201, g. 1, գ. 489, թ. 98:
13. Նույն տեղում, ֆ. 202, g. 1, գ. 98, թ. 61:
14. Նույն տեղում, ֆ. 202, g. 1, գ. 598, թ. 14:
15. Նույն տեղում, ֆ. 201, g. 1, գ. 98, թ. 61:
16. Նույն տեղում թ. 124:
17. Նույն տեղում, ֆ.199, g. 1, գ. 25, թ. 108:
18. Նույն տեղում, ֆ. 201, g. 1, գ. 491, թ. 167:
19. Նույն տեղում, ֆ. 202, g. 1, գ. 141, թ. 8, գ. 98, թ. 10-11 հակ, 61.:
20. Նույն տեղում, ֆ. 201, g. 1, գ. 141, թ. 8-11:
21. Նույն տեղում, գ. 98, թ. 81:
22. Նույն տեղում, թ. 157:

23. Կարսի մարզը Հայաստանի Հանրապետուեան կազմում (1919 թ. ապրիլ -1920 թ. հոկ-տեմբեր). Կարսի նահանգապետ Ստեփան Ղորղանեանի յուշերը, աշխատասիրութեամբ Վլ. Յարութիւնեանի, Եր., Հեղ. Հրատ., 2018, էջ 274:
24. Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 202, ց. 1, գ. 98, թ. 10-11 հակ.:
25. Կարսի մարզը Հայաստանի Հանրապետուեան կազմում (1919 թ. ապրիլ -1920 թ. հոկտեմբեր). Կարսի նահանգապետ Ստեփան Ղորղանեանի յուշերը, էջ 274-275:

ԱՄՓՈՓԱԳԻՐ
Սահմանապահ զորամասերի ստեղծման հիմնախնդիրը առաջին հանրապետությունում (1918-1920 թթ.)
Վանիկ Վիրաբյան

Հայկական բանակի կայացման դժվարությունները, այդ թվում պետականորեն կարևոր ՀՀ սահմանի պահպանության կազմակերպման հիմնախնդիրները գլխավորապես պայմանավորված էին այն տնտեսաքաղաքական ծանրագույն պայմաններով, որոնցում գտնվում էր երկիրը: Սակայն անգամ այդ դժվարին պայմաններում բանակաստեղծ գործընթացները և որոնումները համառորեն շարունակվում էին, և կառավարությունը որոշակի ուշադրություն էր դարձնում հանրապետության պետական անվտանգության համակարգի կարևոր բաղկացուցիչ հանդիսացող սահմանապահ զորամասերի ձևավորմանը և կուտակված հիմնախնդիրների լուծմանը՝ այն դիտելով որպես կարևոր նախապայման հանրապետության պաշտպանունակության ամրապնդման, երկրի սահմաններն արտաքին վտանգից ապահովագրելու խնդրում:

РЕЗЮМЕ
Основная задача по созданию пограничных войск в Первой Республике (1918-1920 гг.)
Ваник Вирабян

Ключевые слова: пограничная служба, армия, Министерство обороны, Министерство финансов, Совет министров, Система государственной безопасности, офицер, солдат, пограничник, государственная граница, защита государственной границы.

Трудности формирования армянской армии, включая важные для государства вопросы защиты армянской границы, были в основном обусловлены теми тяжелыми экономическими и политическими условиями, в которых находилась страна. Но даже в этих сложных условиях процессы формирования армии настойчиво продолжались, и правительство уделяло особое внимание формированию пограничных подразделений системы государственной безопасности и решению накопившихся проблем, рассматривая это как важную предпосылку для укрепления обороноспособности республики и прикрытия границ страны от внешних угроз.

SUMMARY
The Issue of Creating Border Troops in the First Republic (1918-1920)
Vanik Virabyan

Keywords: border guard, army, ministry of defense, ministry of finance, council of ministers, state security system, officer, soldier, border guard, state border, state border protection.

The difficulties in the formation of the Armenian army, including the state-important issues of the protection of the Armenian border, were mainly conditioned by the massive economic and political conditions the country was stuck in. But even in these difficult conditions, the army-forming processes persistently continued, and the government paid special attention to the formation of frontier troops of the state security system and to the solution of the accumulated problems, considering them to be an important prerequisite for strengthening the republic's defense capability and covering the country's borders from external threats.